

Voordracht uitgesproken op de Spinozadag 28 november 2021 in Paradiso, Amsterdam

Strijd om de waarheid

- Jelle van Buuren, Universiteit Leiden

Dames en heren,

In het jaar 1656 werd Spinoza uit de joodse gemeenschap verbannen omdat hij openlijk twijfelde aan de dogma's van de religieuze tradities. Hoe ik dat weet? Het stond op Internet. Of meer precies: ik las het op de website van de Amsterdamse Spinoza Kring. En kennelijk vertrouw ik dusdanig op de integriteit van de Spinoza Kring, dat ik ervan uitga dat wat zij stellen, niet lichtzinnig is en zoveel als maar mogelijk is onderbouwd door gedegen bronnenonderzoek en een zorgvuldige interpretatie van de feiten.

Eigenlijk gaan we zo allemaal door het leven. We nemen niet iets voor waar aan, omdat we het hoogstpersoonlijk hebben uitgezocht en gecontroleerd en van alle kanten bekeken. Dat is simpelweg onmogelijk. We kunnen niet alles weten. We nemen iets voor waar aan, omdat we de bron of de boodschapper vertrouwen – de poortwachters van de waarheid. Het is het stelsel van epistemologische regulering dat elke tijd en elke samenleving kent; een soort consensus over wie de positie heeft om waarheid te spreken, wie over valide kennis beschikt en welke kennis we voor waar aannemen. En dus ook classificeren wat onwaar is, wie niet geschikt is om valide kennis en informatie te produceren.

Tegelijkertijd is die consensus altijd tijdelijk. En gelukkig maar. Elk systeem van epistemologische regulering wordt uitgedaagd en bekritiseerd. Zoals Spinoza de religieuze dogma's bekritiseerde en uiteindelijk verwierp – en daarmee ook de positie van de religieuze poortwachters van de waarheid aantastte. De positie van poortwachter is immers ook een machtspositie. Kennis is macht. De claim op waarheid is macht. En macht verdient het om kritisch bekeken te worden.

Ook nu wordt het systeem van epistemologische regulering uitgedaagd en de poortwachters aangevallen – soms letterlijk. De kritiek komt veelal in de gedaante van complotverhalen. En daar ontstaat direct een probleem: wat zijn complotverhalen en wie bepaalt of een verklaring

voor een gebeurtenis een complotverhaal is of niet? Waar gaat legitieme kritiek over in complotdenken en wanneer wordt complotdenken problematisch?

Er bestaat geen wetenschappelijke meetlat om die grenzen haarscherp te trekken. En het woord ‘complottheorie’ of ‘complotdenker’ heeft uiteraard een negatieve connotatie. Het is niet bedoeld als compliment. En woorden doen ertoe. Ik spreek over complotdenkers en suggereer daarmee dat het een homogene, af te bakenen groep is. Dat is niet zo; je hebt complotdenkers in alle geuren en kleuren en er is een verschil tussen complotaanjagers, of complotondernemers, die uit politieke of economische belangen actief complotverhalen produceren en verspreiden; de certificerende actoren die het complotverhaal verder verspreiden en een schijn van legitimiteit geven en ten slotte het mozaïek aan mensen die om verschillende redenen in mindere of meerdere mate geloof hechten aan een complotverhaal.

In de wetenschap wordt complottheorie meestal negatief gedefinieerd, in de definitie zit al vaak verscholen dat de theorie niet klopt. Dat is problematisch, want zo wordt bij voorbaat al een stelling betrokken. Onderzoek richt zich dan al snel op de vraag wat er toch mis is met die mensen die in complotten geloven.

Ik probeer daar zelf wat afstand toe te houden en een neutralere positie te betrekken. Een complot beschouw ik als een verhaal waarmee een gebeurtenis die als schokkend of onrechtvaardig wordt beschouwd, wordt verklaard als de uitkomst van het doelbewuste werk van een relatief kleine groep die in het geheim samenwerkt.

Die kwaadwillende intenties doen ertoe, evenals het idee dat het resultaat bewust en gepland is. Het gaat verder dan, bijvoorbeeld, kritiek op het coronabeleid. Dat kun je kortzichtig noemen, tegenstrijdig, halfslachtig, gebaseerd op verkeerde aannames, slecht uitgevoerd en noem maar op. Het is iets anders om te stellen dat het coronavirus en het coronabeleid doelbewust in het geheim bedacht is om ons onder totale controle te krijgen, zoals tegenwoordig ook in de Kamer is te horen.

In mijn onderzoek ben ik dan ook niet in eerste instantie geïnteresseerd in een empirische toets van deze of gene complottheorie. Ik ben benieuwd naar de maatschappelijke functies van complottheorieën en de aantrekkingskracht ervan. Zeker nu complotverhalen zich snel door alle lagen van de samenleving verspreiden is het van belang het te willen snappen, in plaats van complotdenkenbeelden bij voorbaat al te gaan problematiseren of verdacht te maken.

Lange tijd kon complotdenken worden afgedaan als de mallotige hobby van wat marginale randfiguren die ze waarschijnlijk niet allemaal op een rijtje hadden; een soort exotisch diersoort die we grinnikend belachelijk konden maken. Maar complotdenken snijdt inmiddels dwars door vriendengroepen en families heen en zet relaties onder druk.

In de wetenschap worden ruwweg drie functies van complotverhalen onderscheiden, die deels ook de aantrekkingskracht verklaren.

De epistemische functie verwijst naar de behoefte van mensen om de wereld kenbaar en verklaarbaar te maken door causaliteit te bepalen. Zeker in tijden van crises, of na schokkende gebeurtenissen, speelt die behoefte op. Dat wordt versterkt als de informatie of de verklaringen van autoriteiten onvolledig zijn, tegenstrijdig zijn of ongeloofwaardig worden bevonden. Een complotverhaal schept orde in de chaos, biedt een verklaring en biedt daarmee ook de rust van de overzichtelijkheid en de zekerheid.

De coronacrisis laat dat haarscherp zien. Het idee dat vrijwel de gehele wereld nu al bijna twee jaar in een soort noodtoestand verkeert ten gevolge van een virus dat ergens op een lokale markt in China zou zijn opgedoken, lijkt haast niet te bevatten. Beloften van de autoriteiten dat beleid effectief zou zijn, bleken keer op keer niet te kloppen. Een kakafonie van berichten op de sociale media dissen alternatieve verklaringen op. Wie nog te geloven, wie nog te vertrouwen? Daarboven op komen de nooddecreten, maatregelen als een avondklok, de invoering van coronatoegangsbewijzen. Complotverhalen spelen in op langzaam groeiend, of al aanwezig wantrouwen.

De existentiële functie van complotverhalen speelt in op de behoefte aan controle, autonomie en veiligheid van mensen. Complotverhalen geven een stem aan de mensen die zich machteloos voelen, mensen die zich niet gehoord en gezien voelen, die het idee hebben niet langer grip te hebben op hun leven en speelbal te zijn van oncontroleerbare krachten. Het gaat hier wezenlijk om zingeving en betekenisgeving.

We zien momenteel een individualisering van de waarheid optreden. Mensen omschrijven het letterlijk als een bevrijding dat ze zélf mogen bepalen wat waar is, dat ze niet langer hoeven te luisteren naar politici, journalisten of wetenschappers. We zien het ook aan de spirituele dimensies die veelvuldig voorkomen in complotverhalen. Je mag vertrouwen op je intuïtie, de kosmische waarheid is al in je aanwezig, je moet het alleen nog ontdekken. Elk verhaal dat

beweert dat het vaccin verschrikkelijke bijwerkingen zal hebben wordt omarmd, want dat voelde je namelijk zelf ook al intuïtief aan. Je weigert het vaccin, want het eigen lichaam is het laatste bastion van vrijheid en autonomie.

De sociale functie van complottheorieën verwijst naar de wens van individuen om ergens onderdeel van te willen zijn en een positieve identiteit van zichzelf en de ingroep te construeren. Complotdenkers definiëren zichzelf als waarheidszoekers, strijders van het licht, verzetsstrijders. Zij zijn wakker geworden, terwijl wij ons in diepe slaap hebben laten sussen.

Ook dat zien we terug in de coronacrisis. Men schaart zich achter het vaandel van vrijheid en democratie dat schril aftekent tegen de ‘medische dictatuur’ die wordt opgelegd. En met het voorgenomen 2G-beleid wordt die groepsidentiteit in feite door de overheid alleen maar sterker en hermetischer gemaakt.

Voor wie de aantrekkingskracht van complotverhalen echt wil begrijpen, is het echter ook noodzakelijk om het wantrouwen te begrijpen dat vaak de voedingsbodem vormt.

Wantrouwen dat uiteraard ook actief gezaaid en aangewakkerd wordt door wat ik eerder de complotondernemers noemde. Maar interessanter is de vraag waarom dat wantrouwen zo makkelijk wordt aangesneden. Is het wantrouwen misschien deels gerechtvaardigd?

Laat ik een aantal voorbeelden geven om dit te verduidelijken. In de Verenigde Staten vond tussen de jaren dertig en zeventig het zogenaamde Tuskegee-experiment plaats. 600 proefpersonen, arme, zwarte Amerikanen deden mee aan onderzoek naar de gevolgen van onbehandelde syfilis zonder dat ze dat wisten en zonder dat hen om toestemming was gevraagd. Medicijnen werden hen doelbewust onthouden omdat de artsen wilden onderzoeken wat syfilis op de langere termijn voor schade aan het menselijk lichaam aanrichtte. Het onderzoek werd pas stopgezet toen de *Washington Post* er over berichtte.

Dit medisch experiment staat in het collectieve geheugen gegrift van de Amerikaanse zwarte bevolking. Het verklaart voor een deel waarom in de jaren tachtig veel geloof werd gehecht aan de complottheorie dat het Hiv-virus een biologisch wapen was, gericht tegen de zwarte bevolking. En het verklaart deels waarom ook nu er veel wantrouwen is tegen vaccinaties.

Ander voorbeeld: in Zweden werden tussen 1934 en 1976 63.000 vrouwen buiten hun weten gesteriliseerd. Het doel van het programma was om de Zweedse raszuiverheid te verbeteren

als onderdeel van een beleid gericht op etnische hygiëne. De doelgroep waren vrouwen die als inferieur werden gezien: met mentale problemen, alleenstaande moeders met veel kinderen, vrouwen die als deviant werden gezien, Roma, Sinti en vrouwen van gemengde afkomst.

In Canada zijn honderd jaar lang zo'n 150.000 kinderen gedwongen weggehaald van hun ouders die behoorden tot de oorspronkelijke bevolking, de *First Nations*, en overgebracht naar katholieke kostscholen onder supervisie van de Canadese staat. Het was een programma van gedwongen assimilatie vol met emotioneel, fysiek en seksueel geweld. Veel kinderen overleefden het niet en werden in anonieme graven gestopt; hun families werden niet ingelicht.

En zo zijn er helaas te veel voorbeelden toe noemen. Daarmee klopt het complotverhaal nog niet dat het coronavaccin bedoeld is om twee derde van de wereldbevolking uit te roeien of dat er een microchip van Bil Gates in zit. Maar het maakt wel inzichtelijker waarom er onder sommige delen van de bevolking wantrouwen is tegen de medische stand en tegen de medische wetenschap en industrie. Wantrouwen dat we niet bij voorbaat moeten wegzetten als teken van gekte, domheid, paranoia of slecht geïnformeerd zijn.

Het wantrouwen kan zich inmiddels aan veel bronnen laven. In Nederland laat de toeslagenaffaire in een notendop zien hoe burgers door een overheidsmachine vermalen kunnen worden, hoe rechtsbescherming heeft gefaald, hoe interne kritiek is genegeerd en hoe is geprobeerd dit alles zo lang mogelijk aan het zicht van de buitenwereld te onttrekken. Het heeft ook het wantrouwende gezicht van instituties getoond; een overheid die de burger wantrouwt.

Ander voorbeeld, maar nog steeds in de medische hoek. In complotkringen is veel te doen over het *World Economic Forum*, dat onlangs het toekomstideaal van het *Internet of Bodies* in de markt zette. Na het *Internet of Things*, dat allerlei apparaten aan het internet koppelt, zou nu ook het menselijk lichaam aan het internet gekoppeld moeten worden. Slimme mini-sensoren in het lichaam zouden, bijvoorbeeld, data over de gezondheid van mensen naar artsen kunnen zenden, zodat in real-time kan worden bijgehouden hoe het met de patiënt gaat en desnoods bijgestuurd kan worden. Bijvoorbeeld door op afstand het medicijn wat anders af te stellen, dat ook in het lichaam is geplaatst. En voor het snel en betrouwbaar kunnen uitwisselen van al deze en andere data is een beter communicatienetwerk nodig: 5G

Nu wil het toeval – maar dat is uiteraard geen toeval – dat grote techbedrijven zoals Google, grootschalig investeren in medische technologie en inmiddels al toegang hebben tot de miljoenen patiëntendossiers die in hun Cloud liggen opgeslagen. Naast alle andere persoonlijke data waar deze bedrijven al over beschikken.

Hoe wantrouwend moet je tegenover dit soort ontwikkelingen staan? En wanneer wordt het complotdenken? Is het raar om deze ontwikkelingen met elkaar te verbinden en je al dan niet angstig af te vragen wat er nu en later met al die data gebeurt? Hoe vrijwillig het is en blijft het? Wat gaan verzekeraars straks eisen? Wie heeft hier eigenlijk belangen bij? En waarom lezen we hier nooit iets over in de mainstreammedia? Waarom praat de politiek er nooit over? En wat gebeurt er misschien nog wel meer, waar we geen weet van hebben?

En hoe raar is het dan om dit alles te verbinden met het coronavaccin en bang te zijn dat als we straks allemaal gekoppeld zijn aan het internet, iets of iemand ook kan besluiten je te ontkoppelen? Omdat je een dwarse mening hebt, of onrendabel bent? Misschien is dit wel een redelijke vorm van paranoia.

Complotverhalen kunnen we, met andere woorden, ook begrijpen als gecodeerde sociale kritieken. Empirisch slaan ze de plank wellicht geheel mis, maar onderliggend worden kritische vragen gesteld naar de status van kennis, waarheid en macht in een samenleving. Onder, of achter dit soort verhalen ligt een wezenlijk kritische blik op de wereld en een schreeuw om behoud van controle, van autonomie, van vrijheid.

Ik heb complotten wel eens gedefinieerd als kanaries in de kolenmijn: ze duiden op fundamentele problemen met de geloofwaardigheid en legitimiteit van onze sociale en post-politieke constellaties.

Het intrigerende is dat dit soort kritische vragen vroeger als kritische sociale theorie gold binnen progressieve wetenschappelijke kringen. Tegenwoordig wordt het voornamelijk ingezet in complotkringen en rechts-populistische kringen.

Het bracht Bruno Latour in 2004 tot een zelfkritisch artikel over de rol van het postmoderne constructivisme in de wetenschap – een ontwikkeling waar Latour zelf een belangrijke rol in

had gespeeld.¹ Jarenlang had Latour bepleit dat objectieve wetenschappelijke feiten niet bestaan, dat alle kennis en waarheid geconstrueerd is en mede bepaald wordt door machtposities en belangen, door taal. Nadat alle grote verhalen op de postmoderne vuilnisbelt van de geschiedenis waren beland, stabiele definities en eeuwige waarheden waren ontmaskerd, niet alleen God maar ook de wetenschapper van zijn troon was gestoten en alles was gedeconstrueerd wat er maar viel te deconstrueren, zag Latour tot zijn afgrijzen hoe hij – en de kritische sociale theorie – in een epistemologisch moeras was weggezonken.

Het postmoderne deconstrueren van alle grote verhalen, stabiele definities en eeuwige waarheden was in zijn ogen medeplichtig aan het creëren van een wereld waarin alle kennis werd opgevat als relatief, partijdig en daarmee betwistbaar. Latour vreesde dat hij te ver was gegaan met zijn argument dat alle feiten geconstrueerd zijn, omdat daarmee elke waarheidsclaim verdacht is geworden. Net nu we, in het tijdperk van Trump, Brexit, fake news en corona, de waarheid harder nodig lijken te hebben dan ooit.

Maar we zijn in een epistemologisch moeras terechtgekomen. Een moeras, waarin alternatieve feiten worden opgedist, propaganda en desinformatie rijkelijk door de sociale media stromen en complotdenkers de hardnekkige vragen stellen die ooit door de kritische sociale theorie waren opgesteld. Wie heeft het onderzoek betaald? Wie heeft de onderzoeksvraag opgesteld? Welke politieke agenda dient het onderzoek? Waarom komen kritische alternatieven niet aan het woord? Wie heeft hier eigenlijk belang bij? En, vroeg Latour: zat in onze kritische kijk in feite niet ook een vorm van complotdenken verscholen die nu als een boemerang terugkomt?

Hoe nog kritisch naar waarheid te zoeken in een tijdperk van post-waarheid?

Is er nog ruimte voor vrijdenken ten tijde van complotdenken?

Spinoza hield van Amsterdam als stad van vrijdenkers. Hij was een vurig verdediger van de vrijheid van meningsuiting. Hij zocht bescherming in die vrijheid. Die vrijheid moeten wij beschermen – ook voor complotdenkers. We gaan geen banvloek uitspreken – tot het moment dat wettelijke grenzen worden overschreden en er haat wordt gezaaid, wordt bedreigd of opgeroepen tot geweld. Het voortdurende geknaag aan de legitimiteit van de instituties moet

¹ Bruno Latour (2004) 'Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern', *Critical Inquiry*, Vol. 30, No. 2, pp. 225-248

worden gekeerd door sterke, weerbare instituties die ook zichzelf kritisch onder de loep durven te nemen.

En uiteindelijk is het misschien wel de twijfel die de grens bepaalt tussen vrijdenken en kritisch denken aan de ene kant, en hermetisch complotdenken aan de andere kant. De paradox is dat veel complotdenkers er vaak van overtuigd zijn een grotere waarheid te hebben ontdekt, de échte waarheid, de absolute waarheid. Het is niet zo dat ze de waarheid niet aankunnen, het is de twijfel die ze niet aankunnen.

Maar de waarheid moet voortdurend tussen haakjes worden gezet. De zoektocht naar waarheid moeten we niet opgeven; het idee dat we door onderzoek en discussie tot nieuwe en betere inzichten kunnen komen moeten we niet opgeven. Maar tegelijkertijd moeten we erkennen dat het altijd om tijdelijke waarheden gaat, die bekritiseerd kunnen en mogen worden.

Dat is een lastige evenwichtsoefening in een tijd van hyperbolen, infotainment, snelle en spectaculaire opinies, algoritmes, kunstmatige intelligentie, ondermijning van de democratische rechtsorde en een onrustige samenleving. Maar op de lange termijn is dat de weg om het vertrouwen in instituties te herstellen.

Ik wil kunnen vertrouwen op de poortwachters van de waarheid. Opdat ik met gerust hart kan blijven stellen dat het waar is, dat in het jaar 1656 Spinoza uit de joodse gemeenschap werd verbannen omdat hij openlijk twijfelde aan de dogma's van de religieuze tradities.